

REVIEWS

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.15421/272232

UDC 52 (092)

В. С. Савчук

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

E-mail: varfolomey44@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6324-7567

Рецензія на монографію:

**Балишев М. А. Астрономічні дослідження у Харкові
наприкінці XIX ст. – першій половині XX ст.**

Київ: Наукова думка, 2022. 560 с.

Дослідження з історії астрономії в Україні не є поширеним напрямом сучасної вітчизняної історичної науки. Вони завжди привертають увагу, адже фактично безпосередньо пов'язані з історією науково-технічного прогресу. Особливо цікавими видаються історичні розвідки, які стосуються становлення і розвитку цієї науки в одній з астрономічних столиць України – Харкові.

Як відомо, історія астрономії в Харківському університеті нараховує понад два століття. За цей поважний період астрономічна наука в цьому місті пододала шлях від університетського астрономічного кабінету до планетного центру СРСР після початку ери космічних досліджень, що пов'язано з виникненням планетної наукової школи академіка М. П. Барабашова, основними об'єктами досліджень якої були Місяць, планети та Сонце, а методами – фотографічна фотометрія, спектрофотометрія та колориметрія поверхні зазначених тіл.

Незважаючи на це, дослідженням з історії астрономії у Харкові присвячено лише кілька значних праць. Серед них рецензована монографія суттєво вирізняється, оскільки має низку сильних сторін: по-перше, це найбільш фактографічна робота, яка базується на ґрунтовній історіографічній та джерельній базі. Наприклад, бібліографічний перелік джерел, опрацьованих автором монографії, становить 1250 позицій. Крім того, до дослідження залучено ретроінформаційні ресурси з майже 20 архівних та музейних установ різних країн світу, які вимірюються десятками архівних фондів та колекцій, переважно еґо-документів. Більшість із них, незважаючи на темпи сучасної цифровізації архівної справи у світі, все ще залишаються обмежено доступними.

По-друге, в монографії використовуються сучасні методи дослідження, зокрема, автором обрано особливий концептуальний напрям, сфокусований на інституціоналізації астрономічних досліджень у Харкові в досліджуваному періоді. При цьому автор наголошує, що основною ідеєю дослідження є необхідність вписати історію університетської обсерваторії в європейський та світовий контекст.

Таким чином, актуальність теми рецензованого монографічного дослідження не викликає сумніву: її автор сфокусувався на вивченні локального періоду – кінець XIX ст. – перша половина XX ст. У зазначених хронологічних межах історія астрономії у Харкові раніше не була предметом спеціального дослідження в українській історичній науці.

Монографія має чітку та логічну структуру, має чотири основні розділи. У роботі докладно проаналізовано стан історіографії та її джерельної бази, виконано ґрунтовний аналіз архівної частини першоджерел.

У II розділі монографії, присвяченому створенню і розвитку астрономічної обсерваторії Харківського університету, автор послідовно відтворює факти виникнення постійного (після низки тимчасових) комплексу будівель університетської астрономічної обсерваторії, детально висвітлює шляхи її становлення як наукового закладу, фокусується на формуванні інструментальної бази, персоніфікує дослідників – як фахових, так і аматорів астрономії (у т. ч. студентів університету, які брали участь в астрономічних дослідженнях). До наукових здобутків автора монографії можна зарахувати насамперед розкриття питання щодо участі харківських астрономів у роботах із точних геометричних нівелювань у Харківській губернії наприкінці XIX ст., докладне висвітлення процесу створення та функціонування Школи-майстерні точної механіки при фізико-математичному факультеті Харківського університету, оприлюднення достовірних відомостей про участь представників харківської астрономії у військових подіях 1919–1920 рр. під час Української революції.

Однією з характерних ознак рецензованої роботи є її змістовність. Як видно з тексту монографії, її автор дослідив розвиток астрономії у Харкові у 1920-ті та 1930-ті роки XX ст., докладно зупинившись на питаннях розвитку аматорської астрономії в Харкові в цей період, приділив увагу гострим та актуальним донині питанням протиборства релігії та науки на прикладі залучення радянських і західних астрономів у процес політичного протистояння між СРСР та західним світом, відтворив послідовність створення Центральної Української обсерваторії в Харкові, яку не було збудовано з огляду на кон'юнктуру соціальних потрясінь у суспільстві наприкінці 1930-х. Зокрема, в цьому напрямі автором проведено значну роботу щодо висвітлення фактів політичних «чисток» у Харківському університеті, які безпосередньо торкнулися астрономічної обсерваторії. Крім того, автор працював з архівно-кримінальними справами, які свідчать про репресії, що торкнулися астрономічної спільноти.

Окрема увага в монографії приділена висвітленню аспектів функціонування університетської обсерваторії під час німецько-радянської війни 1941–1945 рр.; надано достовірні біографічні відомості представників харківської астрономії під час нацистської окупації міста; узагальнено архівну інформацію стосовно відновлення та реконструкції астрономічної обсерваторії Харківського університету.

Особливе місце в монографії посідає III розділ, присвячений дослідженню наукових біографій фахових астрономів та аматорів астрономії, які працювали у Харківській астрономічній обсерваторії або співпрацювали з її науковим колективом. На важливості вивчення біографій та діяльності учених наголошувалося ще у XIX ст., оскільки вже тоді багато науковців жертвували всім у житті, а іноді й життям, заради служінню науці. Це стосується і значної частини представників харківської астрономії, 25 наукових біографій яких представлені в авторському викладенні. Особливістю цих біографічних есе є те, що їх об'єднує тематичний зміст низки історико-наукових досліджень автора монографії, які він опрацював упродовж вісімнадцяти років власної дослідницької діяльності (2004–2022).

У IV розділі монографії представлена хроніка науково-дослідної роботи астрономічної обсерваторії Харківського університету, яка в досліджуваному періоді характеризується надзвичайною індивідуальністю наукових програм та нерівномірним розвитком різних тематичних напрямів, що цілком залежало від наукових інтересів окремих дослідників.

Нам відомо, що незмінними традиційно залишалися лише астрометричні дослідження, на яких зосередилися Л. О. Струве та М. М. Євдокимов, напрями з вивчення Сонця та тіл Сонячної системи. Наприклад, В. Г. Фесенков започаткував та розвивав в університетській обсерваторії астрофізичні дослідження; Б. П. Герасимович опікувався роботами в галузі зоряної астрономії; М. П. Барабашов розбудовував тему планетних досліджень; О. І. Раздольський та К. М. Савченко працювали в галузі небесної механіки, фокусуючись на динаміці малих планет групи Юпітера, визначенні та поліпшенні орбіт малих планет. Після припинення їхньої (деяких із них) діяльності в Харківській астрономічній обсерваторії обсяги зазначених досліджень суттєво зменшилися або припинилися.

Саме в цьому контексті виникає низка побажань, які могли б доповнити цілісну картину, створену автором монографії. Зокрема, глибший аналіз причин, через які Л. О. Струве не створив астрометричної школи в Харківській обсерваторії, хоча такі дослідження тривали і розвивалися в обсерваторії після його смерті, безсумнівно, прикрасив би рецензовану роботу. Крім того, видається, що розшифрування констант у деяких цитатах із робіт харківських астрономів, які автор не наводить, могло б покращити сприйняття тексту окремих розділів. Але наведені побажання не змінюють загальної позитивної оцінки виконаного дослідження і його монографічної репрезентації.

Монографія М. А. Балишева, яка є міждисциплінарним науковим дослідженням, підготовлена на належному фаховому рівні і становить значний інтерес для науковців та всіх, хто цікавиться розвитком астрономічної науки в Україні.

Доктор історичних наук, професор В. С. Савчук

Received 02.10.2022

Accepted 14.10.2022